

עונת-החפירות השנייה בתל ערד

(סקירה ראשונה)

מאת

יוחנן אהרוני

א. ארגון המשלחת

עונת-החפירות השנייה בתל ערד התקיימה בחודשים יולי—אוגוסט 1963. ההחלטה לערוך הפעם את החפירות בקיץ הצדיקה את עצמה במלואה. האקלים בתקופה זו הוא נוח, ועל-פירוב הרוח קרירה ונעימה, ואינה מפריעה ומטרידה כמו בחורף. ואכן, אף-על-פי שהחפירות נערכו בחודשי-הקיץ החמים ביותר, כמעט לא סבלנו מן החום. נוכחנו לדעת, שהאקלים היבש של ערד, המתנשאת 500—600 מ' מעל פני הים, הוא אחד הנוחים ביותר בארץ.

גם הפעם¹ נערכו החפירות מטעם האוניברסיטה העברית, אגף-העתיקות של משרד החינוך והתרבות והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. בהנהלת החפירות, ובייחוד החפירות שנערכו בעיר מן התקופה הכנענית הקדומה, נסתייע כותב הטורים האלה במשה כוכבי². המשלחת המדעית שוב מנתה כארבעים חברים, הן תלמידים באוניברסיטה העברית, "בצלאל" והטכניון והן מתנדבים מן הארץ ומחוץ-לארץ. ד"ר מ. גיחון מאוניברסיטת תל-אביב ריכז את חפירת המצודה הרומית, וזיוה קולודני — את העבודה במתנה המשלחת. ד"ר א. רייני מאוניברסיטת תל-אביב סייע ברישום הממצאים, דורון בראדון ריכז את מלאכת-הרפאות ומיכאל פייסט מאגף-העתיקות המשיך בריכוז המדידות והתכניות. הצילומים בשדה נעשו בחלקם על-ידי מר י. שווייג ובחלקם על-ידי המחבר.

בחפירות עצמן עסקו כ-40 פועלים מבאר-שבע, במסגרת העבודות היוזמות של משרד-העבודה, וכן כ-40—50 בדווים מן הסביבה. בחלק ניכר מן ההוצאות שוב נשא חבל ערד, הודות ליזמתו ולהתלהבותו של מנהל החבל, אלוף-משנה י. פונדק. כן קיבלנו תרומות מאישים וממוסדות שונים. את כלי-העבודה סיפק

1. על עונת-החפירות הראשונה — ראה: ידיעות, כו, תשכ"ד, עמ' 217—234 (להלן "עונה א").

2. בזמן חפירותינו היתה רות עמירן עסוקה בתל נגילה, ולכן לא השתתפה בהן בעונה זו.

מע"ץ, ופיקוד הדרום העמיד לרשותנו ציוד ועשה צילומי־אוויר. מר יוסף אבירם היה אחראי לארגון הכללי של המשלחת, והצליח להתגבר על המשברים הכספיים שאיימו להשבית את עבודתנו. בהזדמנות זו ראוי להביע לכל אלה את תודתנו והוקרתנו.

בשלושת השבועות הראשונים התרכזה העבודה בעיקר בעיר מן התקופה הכנענית הקדומה, במגמה לקדם את חפירתה של עיר קדומה זו, שאך על עצם קיומה למדנו בעונה הראשונה. רק בשבוע השלישי התחלנו לחפור בתל הגבוה. תחילה עסקנו בעיקר בפירוקם של מבנים מאוחרים, על־מנת לאפשר את החפירה בשכבות קדומות יותר. באמצע העונה התאזנו הכוחות בשני שטחי־חפירות, ואילו לקראת סיומה הוגבר קצב־העבודה במצודות הישראליות, ובשבועיים האחרונים התרכזה העבודה בהן בלבד. בסך־הכול הקדשנו אפוא כוחות־עבודה שווים, פחות או יותר, לשני השטחים, היינו, לעיר הקדומה, מזה, ולמצודות מן התקופה הישראלית ואילך, מזה.

ב. העיר הקדומה

בעונה הראשונה התרכזו החפירות בעיקר בתל הגבוה, והסתפקנו בעריכת חפירות־נסיון בלבד בעיר הנמוכה. במדרונים שממזרח לתל הגבוה, מתחת לממגורות מן התקופה הישראלית, נתגלו שרידים מן התקופה הכאלקוליתית. בחתכים המערביים, לעומת זה, השפנו שרידים מראשית התקופה הכנענית הקדומה³. לאור ממצאים אלה ערכנו חפירת־נסיון קטנה בקצה המערבי של העיר הקדומה, במרחק של 300 מ', בקירוב, מן התל הגבוה, סמוך לקו־החומה שנראה על פני השטח⁴. על־סמך חפירה זו קבענו, שהחומה היא מן התקופה הכנענית הקדומה, ולפי השרידים שנראו על פני השטח שרטטנו את עיקר מהלכה⁵. מאחר שלפחות מחציתה המערבית של העיר הקדומה לא כוסתה מעולם במבנים מתקופות מאוחרות יותר, וראשי הקירות מן התקופה הכנענית הקדומה נמצאים בעומק של סנטימטרים אחדים מתחת לפני השטח — היתה לנו הזדמנות יוצאת מן הכלל לחשוף עיר מתקופה קדומה זו בדרכים קלות יחסית.

בעונה השנייה התרכזנו בשלושה שטחים עיקריים :

א. עקבנו אחרי מהלך החומה וקבענו את אופן בנייתה ;

3. עונה א', עמ' 220.

4. חפירה זו נערכה בהשגחתו של יהודה דיין.

5. עונה א', ציור 2.

- ב. מן החומה פנימה הפרגו חתך ברוחב של 5 מ' ובאורך של 75 מ';
 ג. סמוך לחומה המערבית ומצפון להחך הנ"ל חשפנו למעלה מדונאם אחד משטח העיר (45 ריבועים בגודל של 5×5 מ').

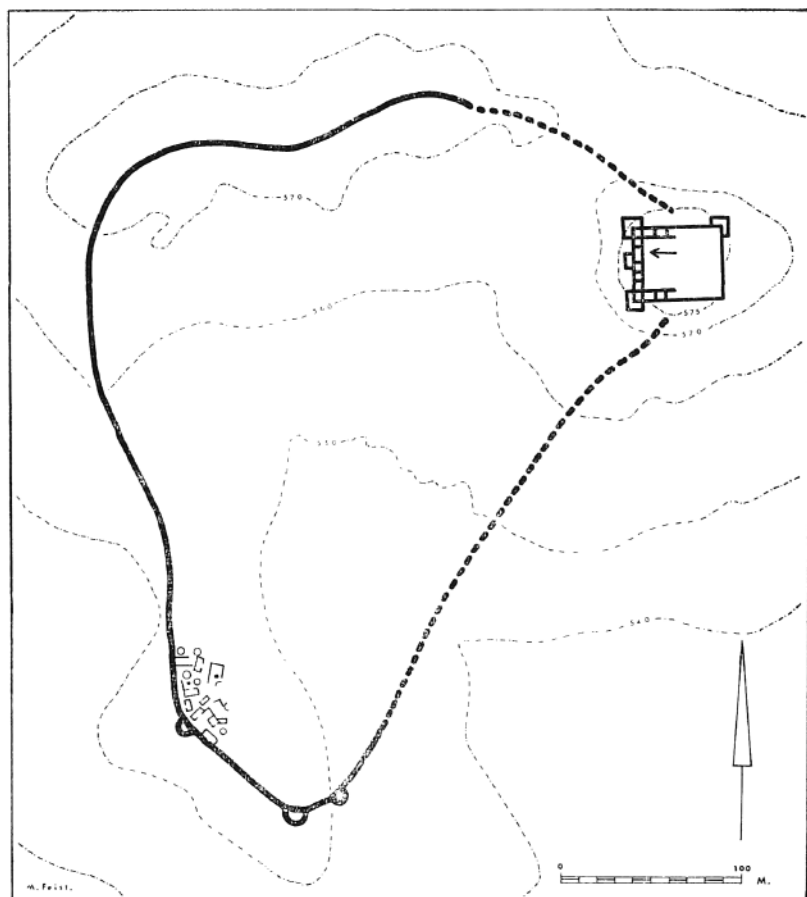
ה ח ו מ ה

העיר היתה מוקפת חומת-אבנים מושתתת על הסלע, שרוחבה 2.20—2.50 מ'. מבפנים ומבחוץ עשויה החומה אבנים גדולות; את החלל מילאו אבנים קטנות יותר (לוח ז, 1—2). בכמה קטעים נשתמרו 3—4 נדבכים עד לגובה של 1 מ', בקירוב. אבני-מפולת רבות שנמצאו ליד החומה מעידות, שהאבנים הגיעו לגובה רב יותר, אך לא עלה בידינו לקבוע, אם נבנתה כל החומה מאבן, או אם היו חלקיה העליונים עשויים טין או לבנים.

חפרנו את החומה ואת המבנים הצמודים אליה מבפנים לאורך 70 מ'. כן קבענו את מהלכה הכללי לאורך קילומטר ומעלה (ציור 1), בעיקר בעזרת מטאטאים, כי על-פי-רוב די היה לטאטא את השטח משכבת-האבק העליונה כדי לגלות את דפנות החומה. נתברר, כי התוואי שקבענו בעונה הראשונה על-סמך הסתכלות בשטח הוא בדרך-כלל נכון, וכי החומה הקיפה שטח של יותר מ-75 דונאם. בייחוד בצפון ובמערב ניתן להבחין היטב בקו-החומה, כי שם בנויה החומה בשיא הרכס. מיקום העיר הקדומה הוא מיוחד במינו: העיר ובנייניה לא נבנו על שיא הגבעה, באופן שהמדרונים יהיו מוגנים על-ידי החומה, כרגיל ברוב התלים, אלא היא יושבת על מדרוניו של שקע, המוקף משלושה עברים ברכסים. התל הגבוה, שעליו נבנו המצודות המאוחרות יותר, אינו אלא הקצה הדרומי-מזרחי של השלוחה שעליה נבנתה החומה הקדומה. מסתבר, שהחומה עברה באמצע התל, וזו גם הסיבה, שהשרידים מן התקופה הכנענית הקדומה נמצאו במדרוניו המערביים בלבד. בדרום חיברה החומה את קצות הרכסים שממזרח וממערב, כלומר, היה עליה לחצות את העמק. ניתן להבחין היטב בסיבוב החומה בשלוחה המערבית ובירידתה לעמק, אולם למטה היא נעלמת, ואי-אפשר עוד לעקוב אחר מהלכה או לקבוע את קו-עלייתה מזרחה, שכן שפכים של בורות-מים, ואולי של מחצבות עתיקות⁶, מכסים את פני השטח.

מה הסיבה לתכנית מיוחדת זו של העיר? אפשר להעלות שתי השערות, המצטרפות אולי לאחת:

6. לפי הצעתה של רות עמירן.

ציור 1

תכנית כללית של התל.

מימין — תכנית סכימאטית של המצודה הישראלית; החץ מצביע על מקום המקדש.

א. בתל ערד אין כל מעיין או באר, וניתן אפוא להניח, שכבר בימים קדומים ביותר היתה אספקת-המים בה מבוססת על איסוף מי-הגשמים בבורות ובבריכות. בהקשר זה מן הראוי להזכיר את העובדה שמסרו לנו גיאולוגים, שתל ערד עשוי סלע איאוקיני, שבו אין המים מחלחלים כל-כך כמו בסלע

הסינוני שמסביב. במקום העמוק ביותר של העיר ניתן להבחין בשקע מלאכותי גדול, שבו אפשר היה לקוות את מיהגשמים שירדו בכל העיר. לפי כמות-משקעים ממוצעת של 200—300 מ"מ בשנה ניתן לרכז משטח של 75 דונאם למעלה מ-10,000 קוב מים, כמות שיש בה כדי לספק את צרכיה הבסיסיים של אוכלוסייה גדולה למדי, לא-כל-שכן בשעת-חירום.

ב. בחתך שעשינו מן החומה פנימה מצאנו שרידי מבנים רק עד למרחק של 60 מ', בקירוב, מן החומה. הלאה משם התחיל "שטח פתוח", שבו מצאנו רק בורות. אם דבר זה איננו מקרה—הרי נבנו בתי העיר בעיקר בחלקים העליונים של המדרונים, לאורך החומה, ואילו באמצע נשאר שטח פתוח. לא מן הנמנע, שהעיר, על ביצוריה החזקים והנרחבים, נבנתה כך שבשעת-חירום יכלה להעניק מקלט לאוכלוסיית הסביבה כולה.

בדרך-כלל מתמשכת החומה בקו ישר, פחות או יותר; העיקולים הקלים שבה הם תוצאה מעיקולי קו-הרכס. לאורכה גילינו שלושה מגדלים עגולים, הבולטים מן החומה בצורת חצי-עיגול. אחד מהם, ההרוס במרכזו (לוח ז, 1—2), נמצא בשטח החפירה, כשהוא בולט כ-4 מ' מקו-החומה. עובי קירותיו מטר אחד, בקירוב. רק באחת מפנינותיו נמצא משטח מרוצף, שממנו ודאי אפשר היה לעלות לראש המגדל, באמצעות סולם או מדרגות. שני המגדלים האחרים נמצאו שלמים, אך לעת-עתה נוקו רק ראשיהם (לוח ח, 1). הם בנויים משני צדי הסיבוב הדרומי-מערבי של החומה, במרחק של 24 מ' זה מזה. על-אף קירבתם זה לזה חולש כל אחד על מדרון אחר. בארץ נתגלו מגדלים דומים בחפירות העי⁷ ויריחו⁸. כן הם ידועים מביצורי ארך (וארכה) שבמיסופוטאמיה מן התקופה הדינאסטית הקדומה⁹ ומכמה ציורים מצריים מן התקופה הפרוטו-דינאסטית¹⁰.

7. Judith Marquet-Krause, *Les Fouilles de 'Ay (Et-Tell)*, Paris 1949.

(תכנית כללית).

8. K. M. Kenyon, *Digging up Jericho*, London 1957, Pl. 35 A; ק. מ. קניון,

חשפנו את יריחו, תל-אביב, לוח 33.

9. A. Nöldeke et al., *Uruk-Warka*, Berlin 1937, pp. 5-7, Pls. 1-3.

10. השווה: W. M. Fl. Petrie, *Ceremonial Slate Palettes*, London 1953; Pl. G. במיוחד ראה: *Deshasheh*, London 1898, Pl. IV; אף-על-פי שציור זה מאוחר יותר (מימי השושלת החמישית או השישית). על בעיית הבחנים העגולים בתקופת-הברונזה הקדומה—ראה: י. ידן, תורת המלחמה בארצות המקרא, רמת-גן תשכ"ג, עמ' 48—50.

שכבות העיר

הן בחתך והן בשטח החפור נתגלו ארבע שכבות־יישוב ברורות, השונות זו מזו שוני רב¹¹. בשכבה התחתונה, היא שכבה 4, נמצאו רק בורות, שנחפרו באדמת־הלס הטבעית. גודלם וצורתם אינם אחידים. ברובם נמצאו שרידי אפר, עצמות ושברי־חרס גסים. החרסים אינם שונים בהרבה מן החרסים שנמצאו בשכבות המאוחרות יותר, ולא עלה בידינו לקבוע את זמנם המדויק. כן לא יכולנו לקבוע בבטחה, אם יש קשר בין שכבה 4 והחומה. רק על אחד הבורות ניתן לומר בבטחה, שנחפר לפני הקמת החומה, שכן זו נבנתה על חלק ממנו. אך דא עקא, דווקא בבור זה נתגלו חרסים רבים עם פסים צבעוניים, שהם, כנראה, מן התקופה הכנענית הקדומה¹. ייתכן אפוא, כי יישוב הבורות האריך ימים, יחסית, וכי הבורות הם מזמנים שונים. מסתבר, שיישוב זה קדם בעיקרו לבניית החומה.

שתי השכבות העיקריות הן שכבות 3 ו־2, שתיהן מזמן החומה. בשתייהן נמצאו בנייני־אבן איתנים בנויים בצפיפות. שתיהן נחרבו בשריפה ובחורבן־פתע, כפי שמעידים הכלים הרבים שנמצאו בהן. המבנים של שכבה 2 שונים לחלוטין מאלה של שכבה 3, ופרט לחומה אין כמעט קשר ביניהם. דומה אפוא, שחורבן שכבה 3 היה חמור, ואף ייתכן, שיש פער קטן בינה ובין שכבה 2. עם זאת הוסיפה החומה להתקיים, מכל־מקום בשטח החפור אין להבחין בה בתיקונים או בשינויים כלשהם. נראה, שחורבן שכבה 2 אף היה חמור מקודמו, כעדות השריפות החזקות ושברי־הכלים הרבים שנתגלו ברוב החדרים.

משכבה 1 נשתמרו רצפות מועטות בלבד, שכן שכבה זו, בהיותה העליונה, סבלה ביותר מסחף ומחריש. לא עלה בידינו לקבוע בבטחה, אם בתקופה זו עדיין שימשה החומה. ייתכן, כי יש לייחס לשכבה זו קירות מספר שנמצאו מחוץ לחומה, ובמיוחד קיר דק שנשען אל המגדל העגול. לא מן הנמנע, כי העיר האחרונה כבר לא היתה מבוצרת וכי שרידי החומה רק שימשו כחלק מקירות הבניינים.

כלי־החרס מארבע השכבות דומים זה לזה ביסודם, וברור אפוא, שהעיר לא האריכה ימים. רוב הכלים הם מן השלב הקדום של התקופה הכנענית

11. כל עוד לא נמצאה התאמה עם השכבות המאוחרות יותר שעל התל הגבוה, נסמן אותן בספרות ערביות רגילות, לעומת הספרות הרומיות שבהן השתמשנו בסקירה הקודמת.

הקדומה 11, ומיעוטם — מסוף התקופה הכנענית הקדומה 1, כלומר, 2700—2900 לפסה"ג, בקירוב.

שלחנו ארבע דוגמאות של עץ מפותח ל-Isotopes Incorporated, כדי לבדוק את גילן לפי שיטת קארבון 14¹². ואלה התוצאות:

השכבה	הגיל	לפסה"ג
1	2431 (±200)	467 (±200)
2	4585 (±220)	2621 (±220)
3	4585 (±220)	2621 (±220)
4	4600 (±220)	2636 (±220)

בדיקת השכבה העליונה העלתה זמן מאוחר בהרבה מזה של שאר השכבות. ייתכן, שהסיבה לכך נעוצה בקירבת השרידים לפני השטח ובהשפעת הצמחייה. בדיקת שלוש הדוגמאות האחרות, לעומת זה, העלתה זמנים כמעט זהים, דבר שיש בו כדי לאשר את הנחתנו, שהשכבות השונות לא האריכו ימים.

בחדרים משכבה 2 נמצאו קנקנים רבים עם עיטורים גיאומטריים אדומים, כגון משולשים ממולאים בנקודות, דגמי-הידרה וקווים גליים (לוח ת, 4). במקומות מספר בארץ נתגלו עיטורים דומים על פכים המכונים ברגיל "כלי אבידוס", משום שנמצאו באבידוס ובמקומות אחרים במצרים בקברים מימי השושלת הא' 13. בעוד שבמקומות אחרים עיטורים אלה נדירים, הרי בערד הם נפוצים ביותר, בעיקר על קנקנים, לפעמים על קנקנים גדולים למדי. קנקנים דומים ידועים ממצרים, משלב מאוחר של השושלת הא' 14. בתל ערד הם נפוצים בשכבה 2, ואילו בשכבה קדומה יותר לא מצאנו כמותם. בשכבה 3 כבר נפוץ קנקן אחר: זהו כלי גדול, שמירוקו רצוף ונאה. נוסף על ידיות-המדף הרגילות יש לו גם ידית ישרה בצורת עמוד, הנשענת על הכתף ומחוברת אל השפה (לוח ת, 3). קנקנים דומים ידועים ממצרים, מקברים מאמצע ימי השושלת

12. הבדיקה נעשתה על-ידי Dr. Donald Carr מ-Isotopes Incorporated באמצעות Dr. G. Douglas Young מן המכון האמריקאי בירושלים, ותודתנו נתונה להם על כך.

13. רות עמירן, הקיראמיקה הקדומה של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 84 ואילך.

14. ראה: W. B. Emery, *Archaic Egypt*, Penguin Books 1961, Pl. 33a

הראשונה¹⁵. אכן, זמנים אלה הולמים יפה את יחס השכבות בערד. דומה, שתל ערד היה אחד ממרכזי־הייצור של קנקנים גדולים אלה, ותפוצתם הרבה במקום מעידה ללא ספק על יצוא למצרים בתקופה קדומה זו.

מבנים וממצאים

אחת התופעות המפתיעות בערד היא הארכיטקטורה המפותחת של העיר הקדומה (ציור 2): לבית הטיפוסי בה תכונות מוגדרות וקבועות. זהו בית רחב, שעיקרו חדר מלבני גדול. נכנסים אליו דרך פתח שבאמצע אחד הקירות הארוכים (לוח ת, 2). קירות הבתים עשויים אבני־גוויל קטנות, שנשמרו לעתים עד לגובה של מטר אחד. רצפת החדר נמוכה במקצת מן השטח שמסביב לבית, ולכן יורדים אליה בשתיים—שלוש מדרגות. בבתים אחדים נמצאה אבן־פוחה בפנים החדר, משמאל לפתח, דבר המעיד, שהדלת נפתחה פנימה.

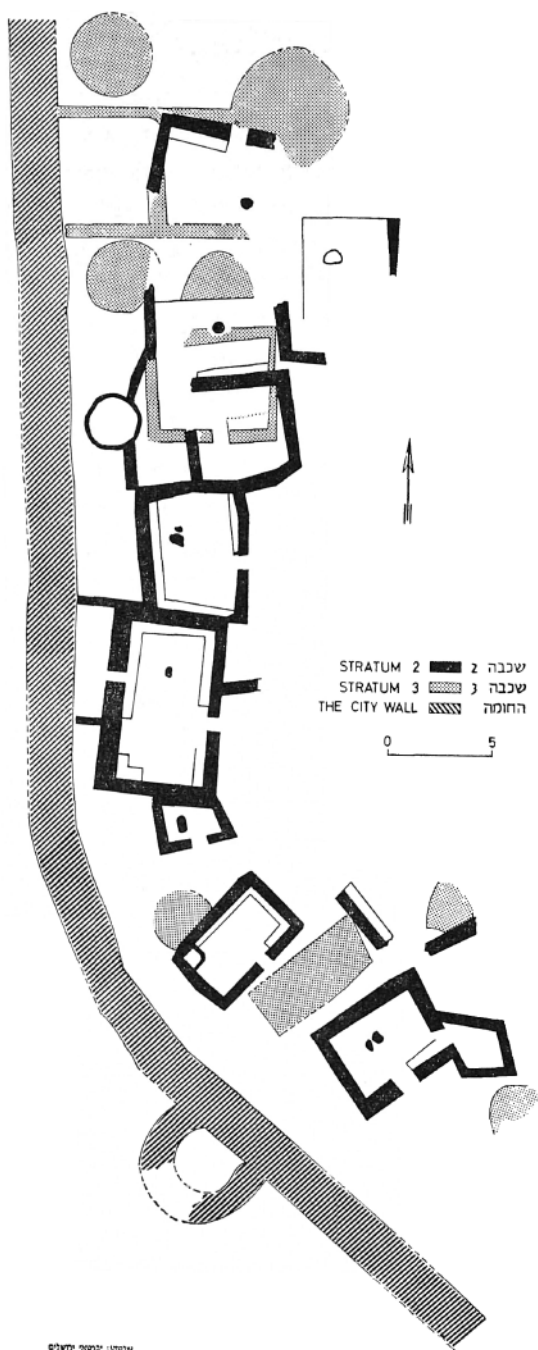
סביב הקירות נמצאו אצטבות עשויות אבנים או לבנים. רוחב האצטבות 50—40 ס"מ. הרצפה עשויה מחמר מהודק. על־פירוב מונחים עליה אחד או יותר לוחות־אבן שטוחים. מאחר שלוחות אלה אינם במרכז החדר דווקא—דומה, שלא היו אלה בסיסי־עמודים, אלא מעין שולחנות.

פרטים נוספים על קירוי הבית וחזותו למדים אנו מתבנית־חרס שנמצאה באחד הבתים (לוח ט, 1—2). אין אנו יודעים מה היתה תכליתה של תבנית זו¹⁶, אך ברור, שלפנינו חיקוי של בית טיפוסי בתקופה זו: בית־רוחב, שדלתו נמצאת באמצע אחד הקירות הארוכים. בפתח מכירת מסגרת כפולה, שמטרתה, כנראה, לחקות את המזוזות, המפתן והמשקוף, מזה, ואת הדלת, מזה. הגג שטוח; שוליו מורמים במקצת. מסתבר, שהגג שימש לצרכים שונים, אולי גם כדי לקוות במקום אחד את הגשמים שירדו עליו. בהשוואה לשאר חלקי הבית הדלת רחבה מדי, כשליש מחזית הבית. גובהה כמעט כגובה הגג, ומסתבר, כי גובה זה נאמן למדי וכי גג הבית היה רק מעט גבוה מקומת אדם, בייחוד אם ניקח

15. *Ibid.*, Pl. 34b. נראית לנו הצעתו של י. שווייג, כי ידית נוספת זו נועדה להנחת פכית־דלייה, ואכן, באחדות מצוי חור להחזרת עודף־המים לקנקן. על כלים דומים, אך קטנים יותר— ראה: LXIX, 932; LXVII, 932; 1016; LXIV, 932; *Ay*, Pls. 26 : 2; *Jericho*, I, Fig. 372a, 392; LXXIII, 931; 372a, 392; רות עמירן (לעיל, הערה 13), עמ' 70.

16. אין להניח, ששימשה כגלוסקמה, דוגמת ארוגות־החרס הכאלקולייתיים, שכן היא קטנה מדי ולא נמצאה בקבר.

טופוגרפיה: יוסף ירמיהו

ציור 2

תכנית סכימאטית של המבנים מן התקופה הכנענית הקדומה.

בחשבון, שהרצפה נמוכה במקצת מן המפתן. בתבנית אין חלונות, וניתן להניח, שהאור חדר רק דרך הפתח. הגג וכל צדי התבנית מעוטרים בפסים אדומים מצטלבים. אין בידינו לקבוע בבטחה, אם הפסים מסמלים תפקיד קונסטרוקציוני — כגון קורות־עץ — או רק מעטרים את התבנית.

בשכבה 2 נתגלו שבעה בתים מסוג זה, שהיו שלמים, פחות או יותר. מידותיהם אינן שוות. הגדול שביניהם עומד במרכז השטח החפור, בקירבת החומה. גודלו מבפנים 4×7.50 מ'. מידות הבית הקטן ביותר 2.8×4.8 מ'. האורך הממוצע הוא $4-6$ מ', ואילו הרוחב הממוצע — $3-4$ מ'. רוחב זה של 4 מ' הוא ודאי המרחק המאכסימאלי שניתן היה לקרות בקורות־עץ.

אל חלק מן הבניינים צמוד חדר קטן, ששימש, כנראה, מחסן. לשאר צורכי הבית שימש, כנראה, החדר הגדול, כפי שמעידים כלים מכל הסוגים: קנקני־אגירה גדולים, תנורים, סירי־בישול, קערות וכלים עדינים. כמה בניינים ממש צמודים זה לזה. בדרך־כלל נבנו במקביל לחומה, היינו, בהתאם לקווי המדרון. לעומת זה אין כל סדר בכיוונם: בחלקם הם מקבילים לחומה ובחלקם הם ניצבים לה. גם הפתחים נקבעו בצדדים שונים, כנראה בהתאם לגישה לבית.

דומה, שארכיטקטורה זו, בקוויה האופייניים, נתגלתה בפעם הראשונה בערד. אמנם נתגלו פה ושם בניינים בודדים הבנויים לפי אותו עקרון של בית־רוחב — כמו, למשל, הארמון המבוצר בהעי¹⁷ והמקדש משכבה א' במגידו¹⁸ — אך זו הפעם הראשונה שנחשף בארץ חלק שלם יותר משכונת־מגורים מתקופה זו. במיוחד מפתיע הדמיון למקדש הכאלקוליתי שנתגלה בעין־גדי¹⁹. מכאן, שארכיטקטורה זו שורשיה נעוצים בתקופה הכאלקוליתית וכי שימשה לבניינים ציבוריים ופרטיים כאחד.

גם בשכבה 3 נתגלה בניין אחד, לפחות, מסוג זה, אך במקומות שבהם העמקנו חפור בשכבה זו מצאנו בעיקר מבנים עגולים וממולאים אבנים קטנות, מעין פלאטפורמות, שגובהן $50-60$ ס"מ וקוטרן $3-6$ מ'. בקצה הצפוני של החפירה, ליד החומה, נחשפה חצר גדולה, שמקיפים אותה ארבעה מעגלים²⁰. דרומה יותר, מול המגדל העגול, נתגלתה פלאטפורמה דומה, אלא שצורתה מלבנית. על יסודות־האבן שלה נשתמרה שכבת־טין. אמנם אין אנו מכירים מקבילות

17. חפירות העי (לעיל, הערה 7), לוח XCII.

18. Megiddo, II, Fig. 390.

19. B. Mazar, *Illustrated London News*, 13 April 1963, pp. 546 f.

20. אחד מהם כבר נתגלה בחלקו בעונה הקודמת. ראה: עונה א', עמ' 220.

קרובות למבנים אלה, אך ניתן לשער, ששימשו יסודות לאסמי-תבואה²¹. כמות כה גדולה של אסמים ודאי מעידה, שתושבי המקום עסקו בחקלאות ענפה, ואולי אף דאגו לאחסון התבואה למשך כמה שנים. הנחות אלה הולמות את תנאי-האקלים השוררים היום באיזור.

מלבד כלי-החרס הרבים מכל הסוגים נמצאו כלי-צור ומכתשי-אבן שונים וכן מקלות מחודדים מנחושת. אחד המקלות היה תקוע בידית מעצם (לוח ט, 3), וברור אפוא, שלפנינו מרצעים. כן נמצאו חפצי-אמנות מעטים, כגון קמיעות מעצם, משנהב ומצדף, חרוזים קטנים מאבן ושתי צלמיות קטנות של חיות. בבתים רבים נמצאו גושי-אספאלט, שהובאו ודאי מים-המלח, וכן גרעינים מפוחים.

הממצא המעניין והעשיר בעיר הקדומה של ערד מעורר שאלות רבות, שהתשובה עליהן עשויה לנסוך אור על תולדות הנגב והארץ כולה. על מה היה מבוסס קיומה של עיר כה גדולה באיזור צחיח-למחצה זה? מדוע הוקמה דווקא כאן ומדוע כבר חרבה בתקופה הכנענית הקדומה²², בלי להתנער שוב? דומה, שהמשך החפירות בעיר זו עשוי לתת בידנו הזדמנות יוצאת מן הכלל לעמוד על ראשית העיור בארץ.

ג. התל הגבוה

תחילה היה נראה, שאחרי הגילויים המעניינים בתל הגבוה ואחרי התגליות המפתיעות בעיר הקדומה יהיה בהמשך החפירות בתל הגבוה משום שיגרה. והנה, שוב נוכחנו לדעת, שלעולם אין שיגרה בחפירות ארכיאולוגיות — ההפתעה שבגילוי המקדש במרומי התל עלתה על כל המשוער.

בעקבות חפירות העונה השנייה לא חלו שינויים יסודיים בתמונה שנצטיירה לנגד עינינו בעונה הראשונה על השתכבות התל²². בעונה זו נחפרה המצודה הרומית (שכבה III) רובה ככולה, וגם הפעם היו הממצאים בה דלים מאוד. רק במערב ובדרום נשתמרו קירותיה בחלקם, ושימשו, תוך תוספות ותיקונים רבים, בבניין הערבי (שכבה II). קירותיה הצפוניים והמזרחיים, לעומת זה, נעלמו לחלוטין. עם זאת ניתן לציין בוודאות רבה, שאין בתל חרסים ביזאנטיים,

21. במצרים היו אסמים עגולים נפוצים למדי. מקבילה בארץ אפשר אולי למצוא ב"בניין המעגלים" שנחשף בבית-ירח. ראה: מ. שטקליס ומ. אבי-יונה, ידיעות, יג, תשי"ז, לוח א, 1; ציור א.

22. ראה: עונה א', עמ' 220.

כִּי־אם רק חרסים רומיים מן המאה הא' לספה"ג, בקירוב, מזה, וחרסים ערביים קדומים מן המאות הז'—הח' לספה"ג, בקירוב, מזה. המצודה הרומית הקטנה שהתנשאה על תל ערד נמנית אפוא עם ביצורי ה־limes הקדומים, שהוקמו בגבולות הנגב לפני שנכבשה ממלכת הנבטים בשנת 106 לספה"ג.²³ דומה, שהחל במאה הב' נעזב המקום, ובמרוצת־הזמן נהפכה המצודה הרומית לחורבה, בלי שהעזו להתיישב בה. הכפר ערד הנזכר בכתבי אבסביוס²⁴ לא שכן אפוא על התל, אלא יש לבקשו, כנראה, בסביבה הקרובה. רק בראשית התקופה הערבית נושב התל מחדש (שכבה II), תוך שימוש באותם הקירות הרומיים שנותרו בשטח. הבניין החדש, שהשתרע על פני כל התל כמעט, היה גדול פי שניים מן המצודה הרומית. היו בו שלוש חצרות גדולות, שסביבן נבנו שורות של חדרים. דומה, ששימש אכסנייה לעוברי־אורח או בית מרכזי של שייח'. על הרצפות נמצאו רק מעט שברים של כלים פשוטים, דבר המעיד, שהמקום נעזב ולא נכבש. רק באחת החצרות מצאנו תא עגול מטיף, סגור לגמרי, ובו 17 כלי־זכוכית מסוגים שונים, ארוזים יפה. כן נמצאו בו חרוזים וכמה כלי־חרס. מתקבל הרושם, שכלים אלה הוטמנו כאן בתקווה לחזור ולקחתם בבוא העת.

לא חפרנו את המגדל ההלניסטי (שכבה IV), שיסודותיו העמוקים הרסו, כאמור, את כל השכבות הקדומות יותר. התוספת היחידה היא הפינה הצפונית־מערבית, שנתגלתה בדיוק במקום שציפינו. פינה זו עשויה אבני־גזית גדולות עם זיזים, שנלקחו ללא ספק מן המצודות הישראליות.

חרסים מן התקופה הפרסית (שכבה V) שוב נמצאו בעיקר בקירבת מגדל זה, ובכללם קבוצה בת 9 אוסטרקונים ארמיים. כתבם דומה לזה של האוסטרקונים הארמיים מן העונה הראשונה²⁵, ונדמה, שהם משלהי המאה ה' או מראשית המאה ה' לספה"ג. גם הפעם נמצאו במערך סטראטיגרפי מופרע, שבו לא נתגלו שום מבנים שאפשר לייחסם לתקופה זו. מסתבר, שהמבנה הפרסי היה במרכז התל, באותו מקום שבו הוקם המגדל ההלניסטי. כל מה שנותר ממנו הם, כנראה, שברי־חרסים, שנתפזרו בסביבה כאשר נחפרו יסודות המגדל. האוסטרקונים הם שברים של קבלות או תעודות־משלוח, בעיקר של יין

23. על בעיית ה־limes הקדום — ראה : 27, A. Alt, *PJb*, 26, 1930, pp. 43 ff.; מ. אבי־יונה, ארץ־ישראל, ה', תשי"ט, עמ' 135—137; ש. אפלבוים, ציון, כג, תשכ"ב, עמ' 1—10.

24. עונה א', עמ' 232.

25. שם, עמ' 227—229.

(חמר), שמן וכסף, שנועדו, לפחות בחלקם, לאנשי־צבא. דבר זה עולה מאחד האוסטרקונים, שבו נזכר שמו של אדם עם התוספת "לדגל עבדחי", כלומר, אדם הנמנה עם גדודו של עבדחי²⁶. בהמשך נזכר השם "עקביה", שהוא שם יהודי נפוץ במשנה. נדמה אפוא, שאף בתקופה הפרסית היתה במקום מצודה צבאית, שבה שירתו גם יהודים.

המשכנו בחפירת המצודות מן התקופה הישראלית, בעיקר בחלקן הדרומי והמערבי. בבנייני־המגורים הצמודים אל החומה הדרומית שוב נמצאו כלים רבים במערך סטראטיגרפי ברור. במיוחד כאן התברר לנו, כי לחמש השכבות מן התקופה הישראלית יש להוסיף שתי שכבות, לפחות. השכבה הראשונה (xii) קדומה, כנראה, מן המצודה הראשונה, כפי שמעידים הממגורות שנמצאו בשטח ומבנים הדומים לבתים רגילים. הקיראמיקה משכבה זו אינה עשירה, אך ברור, שאינה קדומה משלהי המאה ה"א או ראשית המאה ה' לפסה"נ. כמעט בכל מקום נחשף מעל לשכבה זו רוברד־מילוי מחומר בהיר, שעליו הונחו הרצפות של שכבה xi. עובי הרוברד 30—80 ס"מ, בממוצע. דומה, שמילוי זה בא ליישר את פני הגבעה, כדי לאפשר את הקמת המצודה הראשונה. את המצודות עצמן ניתן לחלק לשש שכבות (vi—xi), שזמנן, כנראה, מימי שלמה ועד חורבן בית ראשון. על־אף מאמצינו לא עלה בידינו לחדור ממש אל השכבות הנמוכות יותר (x—xi) ולקבוע את צורת תומתן. לעומת זה חשפנו בדרום ובמערב קטעים גדולים למדי של החומה העבה משכבה ix (שאוּלִי כבר נבנתה בימי שכבה x), הבנויה בשיטה של נסגות קטנות, המרוחקות זו מזו כ־9—10 מ'. חומה זו, שעובייה הממוצע 4—5 מ', הוסיפה לשמש בשכבה viii. בימי שכבה זו הוספו, כנראה, מגדלי־פינה. מכל־מקום, נתגלה מגדל כזה בפינה הדרומית־מערבית²⁷. כן חשפנו קטעים נוספים מחומת־הסוגרים של שכבה vii, שקטעה הדרומי בנוי מעט מצפון לחומה הקדומה. הקיר הפנימי מגיע עד לעומק רב, עד הסלע הטבעי, ושובצו בו מעין "עמודים" של אבני־גזית קדומות. החומה החיצונית אינה מושתתת בעומק כה רב, והסיבה לכך ברורה: במרחק של 1.60 מ' ממנה נמצאים יסודותיה המאסיביים של החומה הקדומה. במערב למעשה הוסיפה חומה זו לשמש כחומה חיצונית, ובמרחק של 4 מ' צורפה

26. בכתבי יב מופיע ה"דגל" לעתים קרובות. ראה: A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923, p. 12; E. G. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri*, New Haven 1953, pp. 41 f.

27. ראה: עונה א', עמ' 221.

אליה החומה הפנימית, שהושתתה אף היא על הסלע. עובייה של חומה פנימית זו הוא 1.30 מ'. רק בשכבה VI חודשה במקום זה החומה החיצונית, שעובייה כאן 1.50 מ'. עתה היה המרחק בין שתי חומות-הסוגרים 3.50 מ', בקירוב. גם בקטע שנחשף בצפון היו מידותיה של חומת-הסוגרים דומות: 1.60, 3.50 ו-1.30 מ' (ציור 3).

בדרום, לעומת זה, הולכות שתי החומות ומתרחקות זו מזו, עד למרחק של 5 מ', בקירוב. בחלל שביניהן לא נתגלו קירות-הסוגרים הישרים הרגילים, כִּי־אם קירות דקים של בתי־מגורים. בתים אלה, שביסודם נשענו על החומה העבה של שכבות IX—VIII, קוצצו עתה מעט בדרום, ולכן היה צורך להרחיבם בצפון. מעניין לציין, שלמרות השינוי הגדול שחל בחומה, נשתמרה התכנית הכללית של בנייני־המגורים באיזור זה.

בבניינים אלה נמצא שפע של חומר בשכבות־שריפה עבות ובסטרטיפי־גראפיה ברורה, וניתן עתה לומר בבטחה, ששכבה X היא משלהי המאה ה־I, שכבות X—IX — מן המאה ה־II, שכבות VIII—VII — מן המאה ה־III, ושכבה VI — מן המאה ה־IV. אם נצרף לנתונים אלה שיקולים היסטוריים — הרי ניתן לקבוע לשכבות השונות את הזמנים הבאים:

השכבה	צורת החומה	זמן הקמת המצודה	זמן חורבנה
XI	?	שלמה	מסע שישק, 924, בקירוב
X	?	אסא־יהושפט	התמרדות אדום, 845, בקירוב
IX	חומה עבה	יהואש	מסעות חזאל, 815, בקירוב
VIII	"	עוזיהו	מסע רצין־פקח, 734, בקירוב
VII	חומת־סוגרים	חזקיהו	מסע סנחריב, 701, בקירוב
VI	"	יאשיהו	חורבן בית ראשון, 587, בקירוב

אין לומר, כמובן, שדווקא צבאותיהם של חזאל, סנחריב וכו' החריבו את המצודות, כִּי־אם רק זאת: ודאי חרבו בימיהם של מלכים אלה, ימי חולשה מדינית וצבאית. ללא ספק היו תמיד אויבים שציפו לשעת־כושר להתנכל למצודת־הגבול הישראלית, כמו, למשל, האדומים ושוסי־המדבר למיניהם. ואמנם, רמזים לכך אינם חסרים במקרא (השווה מל"ב ח, כ—כב; טז, ו; כג, ב ועוד). ידיעה מפורשת על כיבושה של ערד יש בידינו רק על ימי שישק.

בקביעתם המדויקת של זמני השכבות השונות ניתן להסתייע באוסטר - קונים הרבים שנמצאו בשתי העונות. בעונה השנייה נמצאו בשכבות

18 vi—ix אוסטרקונים בכתב העברי הקדום, ואף־על־פי שבמרביתם אי־אפשר לפענח אלא אותיות בודדות — הרי רבה חשיבותם הפאליאוגראפית. כבר עתה בידינו חלק גדול למדי מן האלף־בית העברי הקדום מארבע השכבות, שבין צורות־הכתב שלהן יש הבדלים ברורים ועקיבים. כן נחשפו גם הפעם כתובות קצרות, שנחרתו על גבי כלי־חרס שונים. כך, למשל, נתגלתה הכתובת "לחננ", החרתה על דפנותיו של קנקן משכבה viii (לוח ט, 5). על פך שלם משכבה ix חרותה בכתב רהוט הכתובת "חסר", שקשה להבין את פשרה (לוח ט, 6). כן נמצא חותם עברי עם כתובת ניגאטיבית בת שתי שורות־כתב, שביניהן מבדיל קו. וזו לשונה (לוח ט, 4):

לדרשיה

ובנעז]

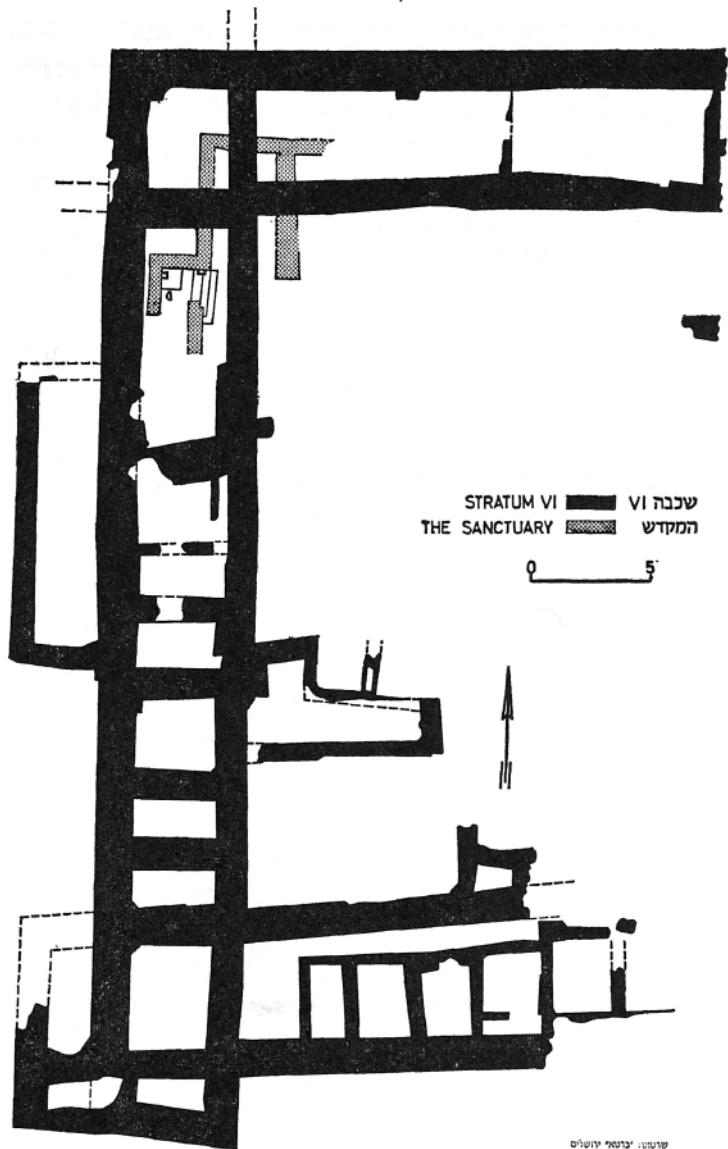
האות האחרונה של השורה התחתונה חסרה בגלל שבר קטן באבן, אך אפשר להשלים את הכתובת ולקרוא "לדרשיהו בן עזא". החותם עשוי מאבן מקומית, שהיא רכה מן האבן שממנה עשויים ברגיל חותמות. מלאכת־החריתה היא גסה. במקום השבר ניתן להבחין בהתחלה של חור מפולש שלא הושלם, וניתן להניח, שבעת הקידוח נשבר החותם, ולכן נזרק בלי שהשתמשו בו. החותם אמנם נמצא באחד מחדרי שכבה viii, אך מאחר שהכתב נראה קדום יותר (במיוחד הו"ו עם הראש העגול־למחצה, שאינה מופיעה אחרי המאה ה"ט) — הרי נדמה, שמקורו של החותם בשכבה ix או x.

המקדש

גולת־הכותרת של העונה השנייה היתה גילוי המקדש הישראלי בחלק הצפוני־מערבי של המצודה²⁸. הגילוי נעשה בסוף העונה ממש, ולכן לא היה סיפק בידינו לחשוף אלא את קודש־הקודשים של הבניין, שבו נתקלנו תחילה (ציור 3; לוחות י, 2; יא).

זהו חדר קטן, שאליו היו עולים בשלוש מדרגות. מידותיו 1.30×1.30 מ', בקירוב. קירותיו עשויים ברובם לבנים, טין וטיח. בשלב מאוחר יותר נתמכו בחלקם בקירות־אבן. על המדרגה השנייה, משני קצותיה, נמצאו שני מזבחות־אבן מונחים על צדם. גובה האחד 51 ס"מ וגובה השני 30 ס"מ. הם עשויים

28. על החפירה באיזור זה השגיח מר יוסף דובי.

שרטוט: יצחק יונתן

צוּר 3

תכנית סכימאטית של החלק המערבי של התל הגבוה, עם חומת-הסוגרים משכבות VI—VII והמקדש הקדום יותר.

מאבן-גיר מקומית רכה, ומעובדים ומוחלקים יפה מכל הצדדים. מתחת לראשם מגולף חריץ. על ראשם שקע שטוח, שבו נמצאו שרידים מחומר אורגאני שרוף²⁹. אין בהם קרניים, שלא כבמזבחות מגידו³⁰.

למדרגה העליונה צורת תעלה, המשתפעת שמאלה. בצד ימין מתאים רוחב התעלה לרוחבו של המזבח הקטן, ואילו בצד שמאל — לרוחבו של המזבח הגדול, וניתן אפוא להניח, שמקום המזבחות היה בשני השקעים שבצדי הפתח. בשכבה IX "נקברו" המזבחות במדרגה השנייה, דבר שנעשה בזהירות רבה, בלי שנפגעו אף שרידי החומר שעליהם. מכאן, שלא שימשו עוד בשכבה זו, אולי משום חשש שטומאו בימי חורבנה של שכבה X.

בפינה הצפונית-מערבית של הדביר היתה במה, שהתרוממה בגובה של אבן אחת. מידותיה 70×70 ס"מ. מאחורי הבמה ניצבה אבן-צור, שנשענה על הקיר האחורי והיתה מכוסה בחלקה בטיח. מימין לפתח, ליד שקע המזבח הקטן, ניצבה אבן-צור דומה. ייתכן, ששתיים אלה היו מצבות. לעומת זה אין כל ספק, שהאבן שהיתה מונחת על רצפת הדביר, משמאל לבמה, שימשה מצבה. היא עשויה אבן-גיר קשה ומעובדת יפה. גובהה 90 ס"מ. היא שטוחה מלפנים ומעוגלת מאחור ובקצותיה. נותרו עליה שרידים של צבע אדום. ייתכן אפוא, שהמצבות התקועות בקיר, כמוהן כמזבחות, הן משלב קדום יותר של הבניין, ורק המצבה האחרונה שימשה בשכבה X.

תוכנו של הדביר אינו אלא במה קטנה, מצבה ושני מזבחות קטנים ליד הכניסה. משמאל לדביר נחשף חלק מחדר, ובו כמות גדולה של כלי-חרס שונים בתוך שרידי שריפה חזקה.

אף-על-פי שחפרנו רק את הדביר, ניתן כבר עתה לעמוד על קווים אחדים של הבניין. ראשית-כול ברור, שזהו בניין גדול למדי, המשתרע על שטח של 12×15 מ', לפחות. על-סמך קטעי הקירות המצטרפים לדביר, שראשיהם כבר נתגלו, ניתן לקבוע, שבבניין היו לפחות שלושה חדרים רצופים. כיוונו

29. החומר נבדק על-ידי ד"ר גד אביגד מן המחלקה לביזכומיה של האוניברסיטה העברית. לפי הדין-וחשבון שקיבלנו ממנו אין לקבוע בבטחה את טיבו של החומר האורגני השרוף, אך בשיטת האלימינציה הגיע ד"ר אביגד למסקנה, שהיה זה, כנראה, שומן מן החי.

H. G. May, *Material Remains of the Megiddo Cult*, Chicago 1935, 30 pp. 12 f.; Pl. XII

של הדביר הוא בדיוק ממזרח למערב. קווים אלה זהים לקווים של מקדש שלמה בירושלים, וודאי אין זה מקרה.

כמעט אין ספק, שלפנינו מקדש ישראלי, המוקדש לה' אלוהי ישראל. שהרי הדבר עולה לא רק מתוכנו, תכניתו ותקופתו, אלא בראש וראשונה מעצם העובדה, שהוא חלק בלתי־נפרד מן המצודה הממלכתית הישראלית. דומה, שמלכתחילה הוקצה חלק גדול משטח המצודה לבניין המקדש, ואין זה מן הנמנע, שחומות המצודה, המקבילות בדיוק לכיווני רוחות־השמים, תוכננו בהתחשב במקדש. אין אפוא ספק, שלפנינו מקדש ממלכתי ישראלי.

בשטח המקדש טרם העמקנו מתחת לשכבה X, ולכן אין לומר עדיין, אם המקדש נבנה בעת ובעונה אחת עם המצודה הראשונה. את זמן חורבנו, לעומת זה, אפשר לקבוע בבטחה רבה. אמנם לא עלה בידינו לברר מה היה תוכנו של הדביר בשכבה VIII, אך ברור, שקירותיו עדיין עמדו, ואף תוקנו בחלקם. לעומת זה חוצה הומת־הסוגרים הפנימית של שכבה VII את המקדש ועוברת במרחק של 50 ס"מ מן המדרגה הראשונה של הדביר. לאחר חורבנו, בסוף ימיה של שכבה VIII, לא שוקם עוד המקדש, ומאחר שקשה להניח, שבוני החומה של שכבה VII שכחו על קיומו — ניתן לשער, שנהרס עתה במתכוון ולצמיתות. את בניינה של שכבה VII ייחסנו לחזקיהו, דבר המבוסס הן על כלי־החרס הרבים שנמצאו בשכבה זו והן על ניתוחם הפאליאוגרפי של האוסטרקונים. חזקיהו הוא ראשון מלכי יהודה שנאמר עליו שהסיר את הבמות, את המצבות ואת המזבחות שמחוץ לירושלים (מל"ב יח, ד, כו ועוד), וקרוב לוודאי, שתיקונו הפולחניים שמו קץ לקיומו של המקדש הישראלי בערד.

ד. מסקנות היסטוריות וטופוגרפיות

לא נוכל לסיים סקירה זו בלי לדון בקצרה במשמעות ההיסטורית הנודעת לגילוי המקדש הישראלי בערד, אף־על־פי שדיון מקיף ומעמיק יותר מן הראוי שיידחה עד לסיום חפירתו.

פתח בדיון זה פרופ' ב. מזר, במאמרו "המקדש בערד ומשפחת חובב חותן משה"³¹. דומה, שאין להטיל ספק בנכונות מסקנתו היסודית, האומרת, שהידיעה בשופ' א, טז, על עלייתם של בני חובב הקיני חותן משה לנגב ערד³² קשורה

31. ארץ־ישראל, ז, תשכ"ד, עמ' 1—5.

32. קשה להסכים עם מזר, שבקטע זה עיר־התמרים היא יריחו, כי העלייה הטבעית לאיזור ערד היא מן הערבה הצפונית, איזור שאתו קשורים הקינים.

בעובדה, שהיה בערד מקום מקודש, ששימש עילה לייסוד מקדש כאשר הוקמה המצודה הישראלית בתל ערד. אולם מסורות של קדושה, עצים מקודשים, במות ומזבחות היו במקומות רבים, והרי לא בכולם נוסדו מקדשים בתקופת המלוכה. המקדש שנתגלה בערד אמנם מוכיח, שהיו בתי־אלוהים גם מחוץ לירושלים, אך אין להניח, שמספרם היה רב, שאם־לא־כן ודאי היו נזכרים במקרא באקראי והיו מתגלים בחפירות השונות. קשה להניח, שמקרה הוא שנתגלו בארץ מקדשים כה רבים מן התקופה הכנענית, ואילו מקדש ישראלי נתגלה עד כה רק בערד. לפיכך אין במסורת־הקדושה שדבקה בתל ערד כדי לפטור אותנו מן השאלה: מדוע הוקם במקום מקדש בתקופת המלוכה?

דומני, שהדבר קשור בתפקיד המצודה. היתה זו מצודת־גבול, בגבול האיזור המיושב של יהודה, מצודה שחלשה על אחת הדרכים החשובות ביותר של הממלכה, שהוליכה לערבה, לאדום ולאילת. תפקידה דומה לתפקידן של דן ובית־אל בממלכת ישראל: אף הן היו מבצרי־גבול, ומשום כך ודאי בחר בהן ירבעם להקמת מקדשיו. זאת ועוד: בשתיהן רווחו מסורות של מקדשים קדומים, ובמקרה של דן אף קשורה המסורת במשפחת משה, בדומה לערד³³. בימי הממלכה המאוחדת היה הגבול המסורתי מדרן ועד באר־שבע, שני מקומות שלא זו בלבד שהיו ערים מרכזיות בגבול היישוב הישראלי, אלא אף ערים שבהן רווחה מסורת של מקדשים. בדרן שירתו צאצאי משה בתור כוהנים מימי השופטים "עד יום גלות הארץ" (שופ' יח, ל), ובבאר־שבע שפטו בניו של שמואל (שמ"א ח, ב). גם עמוס מזכיר אותה לגנאי, בצד בית־אל, דן והגלגל (עמ' ה, ה; ח, יד). האם מקרה הוא שדווקא בערי־גבול אלו נשתמרו ידיעות על מקדשים, והאם אינה דומה ערד למקומות אלה מבחינת מצבה הגיאוגרפית ותפקידה הממלכתי והבטחוני?³⁴

33. ראה: מזר (לעיל, הערה 31), עמ' 4, הערה 22.

34. נבו, שבה היה — לפי מצבת־מישע (שורות 14—18) — מקדש ישראלי שהיה קשור אף הוא עם מסורת משה, היתה אחד המבצרים בגבול מואב. כן נשאלת השאלה, אם הביטוי "מגבע עד באר־שבע" אינו מקביל לביטוי "מדרן עד באר שבע" בימי המלוכה המפולגת. שמא הוקם גם בגבע מקדש־גבול של יהודה? יאשיהו טימא "את הבמות אשר קטרו שמה הכהנים מגבע עד באר שבע" (מל"ב כג, ח). אולי זו אותה גבע שנהפכה בימי אסא למצודת־גבול (מל"א טו, כב)? ושמא היא זהה עם "גבעת האלהים אשר שם נצבו פלשתים", שבה היתה במה בימי שמואל (שמ"א י, ה; והשווה יג, ג)? כן ראוי לציין, שבייחוד מקדשה של בית־אל נזכר לגנאי, ודאי משום שהציב גבול בלתי־רצוי

בכך אולי גם משום הסבר לנדידת שם המקום בתקופה הישראלית. קשה לקבל את הנחתו של פרופ' מזור, כי בתקופה הכנענית לא היתה ערד עיר וכי למעשה ישב "מלך ערד יושב הנגב" בחרמה³⁵. בדרך-כלל נקרא מלך כנעני על שם עירו, וההשוואה לבשן או לשרון אין בה כדי להכריע, שכן בשום מקום לא נזכר השם ערד כשמו של חבל-ארץ. מזור מסתמך על השם "נגב ערד" — במקביל לנגב יהודה, נגב כלב וכדומה — ומשער, שתחילה היה השם ערד שמה של חטיבה אתנית. השערה זו אינה נראית, וזאת משני טעמים: בראש וראשונה יש להעיר, שיש חשש מבוסס שחל שיבוש בנוסח "מדבר יהודה אשר בנגב ערד" (שופ' א, טז), שהרי מדבר יהודה והנגב הם שני אזורים גיאוגרפיים שונים, שהמקרא נוהג להבדיל ביניהם (כמו, למשל, יהו' יב, ח; טו, כא, סא)³⁶. אך אפילו נקבל את הגירסה "נגב ערד" — אין מניעה להבינה כסביבות העיר ערד, שהיתה אחת הערים המעטות בנגב ושימשה מרכז יישובי בנגב המזרחי בסוף התקופה הכנענית. לא כן בראשית התקופה הישראלית, עת אין עוד בנגב יישוב עירוני מרכזי, וחבלי הנגב מכונים על שם החטיבות השבטיות השונות.

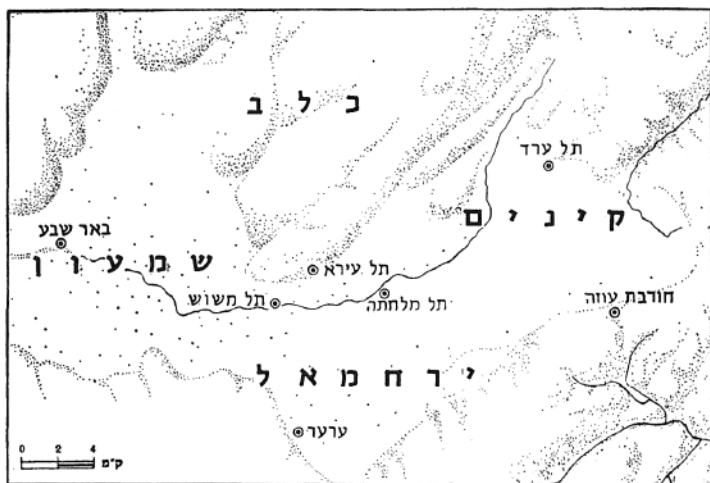
מרשימת שישק למדים אנו, שבימי שלמה היו באיזור שתי מצודות בשם ערד: ה"חגרים" ערד רבת וערד לבית ירחם³⁷. האחרונה נקראה על שם החטיבה המשפחתית "ירחם" — אולי ירחמאל, שהיו לו ערים באיזור זה (שמ"א כו, י; ל, כט). כלום ייתכן, שבימי ההתנחלות לא היתה ערד אלא חטיבה משפחתית, ואילו בימי שלמה כבר מצויה באיזור מצודה המכונה בשם ערד, בתוספת שם של חטיבה משפחתית אחרת? דומני, שסבירה יותר הנחתנו, שבמרחק-מה מערד הקדומה ייסד שלמה מצודה שנייה בשם ערד. המצודה החדשה נהפכה למצודה המרכזית באיזור, היא ערד רבת, ואילו ערד הקדומה כונתה על שם המשפחה שהתנחלה בה במשך הזמן, היא ערד לבית-ירחם (ערד הירחמאלית?). אם אמנם יש לזהות את ערד הקדומה עם תל מלחתה (תל אל-מלח), במרחק

בין יהודה לישראל. לתשומת-לב ראויים גם דברי ירמיהו: "לבנו אתן במתיך בחטאת בכל גבולך" (יז, ג). והשווה בניית המזבח על-ידי שבטי עבר-הירדן בגבול הירדן "אל מול ארץ כנען" (יהו' כב, ט ואילך).

35. מזור (לעיל, הערה 31), עמ' 2—3.

36. אולי הכוונה, שעל דרך מדבר יהודה א ל נגב ערד? תרגום-השבעים גורס $\kappa\alpha\tau\alpha\beta\acute{\alpha}\sigma\epsilon\omega\varsigma \text{ Αραδ}$, כלומר, "מורד ערד".

37. ראה: עונה א', עמ' 232—233.

יבט"א ירושלים

ציור 4

מפת הנגב המזרחי בתקופה הישראלית.

של 12 ק"מ מדרום-מערב לתל ערד (וראה המפה, ציור 4), מתעוררת מחדש שאלת זיהויה של חרמה, שבעניין איתורה נחלקו הדעות בין תל מלחה ובין תל משוש השכן (תל אל-משאש). ביאנואר 1964, בעת סיור עם תלמידי האוניברסיטה, בדקתי מחדש את תל משוש, ואף-על-פי שהביקור היה חטוף, משום שהבריה אותנו הגשם, היה סיפק בידינו לעמוד על עיקרי הדברים. התברר לנו, שבסביבת באר משוש (ביר-משאש) מצויים, למעשה, שלושה תלים: אחד מדרום לנחל ושניים מצפון לו. בדרום, במדרוני הגבעות, ניתן להבחין בשרידי-בנייה רבים, שקשה לעמוד על היקפם. בשטח פזורים חרסים מן התקופה הכאלקוליתית, מתקופת-הברונזה הקדומה והתיכונה ומתקופת-הברזל. מצפון לנחל מצוי תל קטן, שעליו מתנוססים שרידים ממצודה ישראלית. מצפון-מזרח למצודה מתנשא תל שטוח. תל זה, הגדול בהרבה מן הראשון, מוקף שרידי חומה רחבה, שהקיפה מלבן, שבמרכזו שטח מורם. גודל המלבן 200 × 200 מ', בקירוב. ממערב לו יש מדרגה מעט גמוכה יותר, שאורכה כ-100 מ'. גם מדרגה זו בנויה, לפחות בחלקה. נמצאו כאן חרסים מכל שלבי תקופת-הברונזה, חרסים רבים מתקופת-הברזל א' וחרסים מועטים יותר מתקופת-הברזל ב'. ברור, שבשליבים שונים של תקופת-הברונזה ותקופת-הברזל

שכן כאן יישוב גדול ומבוצר, ונדמה, שהתל נמוך מתל מלחמה רק משום שלא בכל התקופות שכן יישוב על אותה הגבעה.

תל מלחמה ותל משוש הם תלים שכנים, המתנשאים ליד אותו הנתל, במרחק של 6 ק"מ זה מזה. שניהם יושבים על בארות־מים, המספקות עד היום מים לעדרי הבדווים מכל האיזור. נראה, כי תולדות שניהם זהות, פחות או יותר, וכי מרכז־הכובד עבר מן האחד למשנהו בתקופות השונות.

דומה, שמצבם של שני התלים הולם יפה את הידוע לנו על ערד וחרמה. ייתכן, שחרמה כבר נזכרת בכתובות מצריות מן המאה ה־13 לפסה"ב³⁸, ואין מניעה להניח, שבתקופה זו תפס תל משוש את המקום המרכזי באיזור. במאה ה־13 חלש מלך ערד על האיזור כולו, וייתכן, שהמערכה נגד שבטי־ישראל התנהלה ליד חרמה השכנה. עם זאת עלינו לזכור, שהסיפור על החרמת חרמה הוא סיפור טיפוסי של מדרש שמות, הנדרש בשני אופנים: כאן החרמו הכנענים את בני־ישראל (במ' יג, מה; דב' א, מד), ובני־ישראל — את הכנענים (במ' כא, ג).

בתקופה הישראלית נמנית חרמה עם ערי שמעון, ומכאן גם המסורת על כיבושה בידי שבט שמעון (שופ' א, יז), אף־על־פי שקשה להסביר את השם צפת שבפסוק זה. הזכרתה של חרמה בין הערים שאליהן שלח דויד משלל העמלקים (שמ"א ל, ל) מעיד על חשיבותה בתקופה זו, והמצא בתל משוש אמנם מתאים לכך. ערד, לעומת זה, איננה נמנית עם ערי שמעון, ומהזכרתה בין ערי יהודה ביהו' טו, כא (בצורה משובשת: "עדר") עולה, שהשתייכה לחלק אחר של הנגב, כגון נגב הקיני או נגב הירחמאלי. בנסיוני לתאר את חבלי־הנגב השונים³⁹ תמיד נתקלתי באותו קושי: אם מזהים את חרמה עם תל מלחמה — תשתרע נחלת שמעון מבאר־שבע עד לתחומיו המזרחיים של הנגב, ולא נותר מקום לחבלי־הנגב האחרים. גם מבחינה זו הולם תל משוש יפה את חרמה לשבט שמעון, ותל מלחמה — את תחומי הירחמאלי. מצפון וממזרח לערד הקדומה השתרע נגב הקיני. כך גם מסתברת יפה הפיכתו של תל עירא (ח'רבת ע'רא) לעיר המרכזית של נגב יהודה⁴⁰, שכן למעשה שכן במרכז חבלי־הנגב השונים.

38. מזר (לעיל, הערה 31), עמ' 2.

39. ראה: י. אהרוני, נגב יהודה, קובץ יהודה וירושלים, ירושלים תשי"ז, עמ' 46—58.

ציור 1 (מפה).

40. שם, עמ' 56—58.

עונת-החפירות השנייה בתל ערד

בימי מלכי יהודה נבנו מצודות על כל התלים הקדומים, הן בתל משוש והן בתל מלחתה, אולם המצודה הראשית נבנתה בתל ערד. ניתן לשער, שתל ערד נבחר לא רק בגלל מצבו האיסטרטגי המצוין, אלא גם בגלל מסורת הקדושה שדבקה בו, מתוך הנחה, שבמרכזו צבאי ומינהלי בגבול הממלכה נודעה חשיבות רבה למקדש. אם אמנם נקראה הגבעה המקודשת לקינים על שם נגב ערד — נבין גם מדוע לא ניתן שם אחר למצודה החדשה וכיצד נוצר כפל-השמות של שתי המצודות השכנות: ערד רבת וערד הירחמאלית.